

Till kritiken av den westfaliska rättvisan: Den samiska kampen för mark, framtid och liv

DOROTHÉE CAMBOU

Energiutvinning är historiskt sammantvinnad med expropriering av urfolks bosättningsområden. Idag har den gröna omställningen inneburit ett ökat behov av mineraler som litium, nickel och kobolt, naturresurser som till stor del finns på urfolks marker. Dorothee Cambou skriver om hur gamla kolonialistiska mönster upprätthålls och reproduceras.

Översättning: Hugo Strandberg

För att förstå urfolkens anspråk på energirättvisa måste man börja vid orättvisans rötter: resursutvinning, beslagtagande av mark, och fördrivning. Energiproduktionens processer, som startar med förvärv och utvinning av naturresurser, är historiskt sammantvinnade med fördrivningsmönster som inte bara krävde att bosättningsområden exproprierades och togs i besittning, utan också att urfolk förflyttades och att deras sätt att leva rubbades, allt för att tjäna koloniala intressen. Under kolonialismen var fördrivning av urfolk därför ett resultat av expropriering av mark, som inte bara berövade folkgrupper sina bosättningsområden utan också underminerade de kulturella, ekonomiska och politiska grunder som är väsentliga för deras överlevnad och självbestämmande.

Också idag är energiutvinning djupt sammantvinnad med kolonialismens arv, vilket vidmakthåller system som reproducerar mönster av expropriering och fördrivning. Men dessa orättvisor förbises ofta i debatter om energirättvisa och behandlas som om de skulle ligga bortom rättvisans domäner eller bemöts i ett institutionellt ramverk som sist och slutligen förstärker de strukturer de försöker råda bot på. För att vara mer specifik förlitar sig våra nuvarande sätt att arbeta för rättvisa på institutioner som antingen förblir blinda för de orättvisor som urfolk upplever eller föreslår botemedel som bara lindrar skadan utan att bemöta energiorättvisans rötter. Därmed vidmakthåller de ofta, eller till och med sätter igång,

nya fördrivningsprocesser. Denna situation är nära knuten till faktumet att rättssystemet prioriterar statssuveräniteten som det grundläggande ramverket för den nuvarande legala och politiska ordningen. Denna ordning som har sina rötter i det westfaliska systemet, förstärker statens auktoritet över urfolks bosättningsområden utan att kritiskt granska kolonialismens arv, och sätter ofta urfolkens juridiska traditioner och alternativa styrelsesätt ur spel.

Mot denna bakgrund granskar den här korta texten den roll som rättssystemet och dess domstolar spelar i att vidmakthålla och legitimera folkfördrivning i Norden. Mer specifikt menar jag att med den gröna omställningen som förevändning fortsätter den dömande makten att underlätta den pågående koloniseringen av Sápmi – samernas traditionella bosättningsområde – genom att upprätthålla politiska beslut rotade i juridiska ramverk som möjliggör expropriering av mark och folkfördrivning. Vidare hävdar jag att juridiska institutioner inte bara reproducerar orättvisor utan aktivt förstärker dem, genom att, när de utför sitt juridiska arbete, tysta yrkanden och ytterligare förfrämliga medlemmar av urfolk från sitt levnadssätt. Kärnan i denna analys är den roll Högsta domstolen i Finland spelar för att möjliggöra brott mot samernas mänskliga rättigheter i samband med mineralprospektering i Sápmi. Detta belyses av två färska (2024) och betydelsefulla beslut fattade av internationella människorättsorgan: FN:s kommitté för ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (CESCR-kommittén) och FN:s barnrättskommitté (CRC). Båda framhäver hur Högsta domstolens hållning bidragit till en process i vilken den finska statens främjande av mineralprospektering i samiska områden kränker samernas rättigheter. Mot bakgrund av dessa beslut granskar jag hur det westfaliska rättssystemet, genom sitt sätt att fungera, legitimerar berövande av mark, vidmakthåller orättvisor mot urfolk, däribland yngre och framtida generationer, och fördjupar kulturell alienering.

BERÖVANDE AV MARK

Grön tillväxt och digital omställning i det globala nord kräver storskalig utvinning av strategiska mineraler – såsom koppar, litium, nickel och kobolt – som anses väsentliga för att uppnå en koldioxidneutral omvandling av den globala ekonomin och av nationella energisystem. Dessa resurser hämtas dock i första hand från de globala periferierna genom processer som antingen fördriver urfolk från sina bosättningsområden eller exproprierar resurser som återfinns där på ett sätt som äventyrar deras sätt att försörja sig. Långt ifrån att vara en verklig omvandling bygger den därför på kolonialismens arv och fördjupar rådande orättvisor.

Ett typexempel är Högsta förvaltningsdomstolens i Finlands beslut från 2023, som trots att samerna gjorde ihärdigt motstånd och att en konsekvensanalys saknades, tillät prospektering efter guld, koppar och järn på traditionella samiska bosättningsområden, mark formellt ägd av Forststyrelsen. Den samiska befolkningen i Kova-Lábba hävdade att den statligt godkända prospekteringen på deras fädernearvda betesmarker skulle omindetgöra den samiska renskötselns bärkraft, vilken är nödvändig för deras kultur och sätt att leva. Licensen tillåter att hål borras 100 till 300 meter ner i berggrunden på ungefär 20 platser inom ett 390 hektar stort område på deras traditionella renbetesmarker. I sina överklaganden förklarade samernas representanter att de störningar som tunga maskiner, fordon och mänsklig aktivitet ger upphov till skulle skada renbetet betydligt på ett centralt vinterbetesområde, där renarna redan är stressade av klimatförändringens effekter. Sådana aktiviteter skulle störa renbetet kännbart, rubba renbetescyklernas sköra balans och underminera bärkraften vad gäller både renbetet och renskötarnas livsuppehälle. Även om licensen innehöll bestämmelser om kompensation för att lindra de skador som prospekteringsverksamheten orsakar, hävdade samerna ändå att dessa åtgärder i praktiken inte var möjliga att verkställa och att renskötarnas arbetsmängd skulle öka samtidigt som deras inkomster skulle sjunka, vilket på lång sikt skulle hota bärkraften hos deras sätt att leva.

Även om samernas rättigheter som urfolk delvis är erkända i finländsk lag accepterade inte Högsta förvaltningsdomstolen samernas anspråk utan förkastade deras överklagande och bekräftade därmed att prospektering var tillåten. I sina slutsatser ansåg domarna att samarbetsprocessen hade gett samerna möjlighet att reellt delta i beslutsgången. I grund och botten menade domarna att prospekteringslicensen stämde överens med den finländska gruvlagen, som har reviderats ett flertal gånger under de sista två årtiondena för att höja den lokala acceptansen för gruvverksamheten och stärka möjligheterna att påverka den. I synnerhet har tillägg till gruvlagen nyligen stärkt såväl markägarnas som kommunernas rättigheter i beslutsprocesserna gällande upprättandet av gruvor. Från rättviseteorins perspektiv verkar detta tillvägagångssätt även upprätthålla tre av rättvisans dimensioner – fördelning, deltagande, erkännande – i den utsträckning samerna tilläts delta i beslutsgången och söka sätt att lindra de skador som prospekteringsverksamheten orsakar. Även om samerna inte äger sina traditionella marker har de för närvarande rätt att informeras om beslut gällande naturskyddsområden och att ge kommentarer på ansökningar om gruvverksamhet. Dessutom är staten förpliktigad att analysera

de konsekvenser gruv- och prospekteringsverksamhet har för samernas rättigheter som urfolk, mekanismer som är avsedda att trygga deras rättigheter i praktiken.

Emellertid höll inte detta domslut på den internationella nivån. Efter att det nationella domslutet hade fällts tog några av de berörda samerna fallet till två FN-instanser: FN:s kommitté för ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (CESCR-kommittén) och FN:s barnrättskommitté (CRC). I två på varandra följande beslut, offentliggjorda med bara en dags mellanrum, förklarade de båda instanserna att statens beslut att stadfästa prospekteringslicensen utgjorde en kränkning av samernas mänskliga rättigheter. Beträffande prospekteringslicensen slog CESCR-kommittén fast att licensen kränkte samernas rättigheter att delta i sitt samfunds kulturella liv. I synnerhet förklarade kommittén att beslutsprocessen i detta fall inte levde upp till kraven på effektivt deltagande, något som erfordras enligt principen om fritt och informerat förhandssamtycke (FPIC), en princip som blivit central för skyddandet av urfolks rättigheter i internationell rätt.

Som kommittén betonade måste en FPIC-process:

innefatta inte bara att information delas och att kommentarer från de berörda mottas, utan också en interaktiv och kontinuerlig dialog genom urfolkens egna representativa institutioner, från början och i enlighet med kulturellt lämpliga procedurer

Dessa viktiga beståndsdelar saknades. Dessutom försummade beslutsprocessen att uppfylla förutsättningen att utföra analyser av beslutets miljömässiga, sociala och kulturella konsekvenser. Dessa brister ledde till slut till en kränkning av urbefolkningars rättigheter till mark, så som den är skyddad av deras rätt till deltagande i sitt folks kulturella liv. Kommittén förklarade också att republiken Finland hade diskriminerat samerna genom att underlåta att juridiskt erkänna urfolkens rätt till sina traditionella marker, vilket har lett till en situation där samerna i praktiken förnekas kompensation när deras marker blir föremål för mineralprospektering.

Även om dessa beslut är viktiga är ändå deras auktoritet och förmåga att ge rättvisa åt samerna i Kova-Lábba osäker. CESCR-kommittén har bett Finlands regering om svar inom sex månader. Särskilt riktade man en uppmaning om att lagstiftning och administrativa procedurer förändras så att de innefattar den internationella principen om fritt och informerat förhandssamtycke, införlivar analyser av miljömässiga, sociala och kulturella konsekvenser, samt påbörjar processen att erkänna urfolkens rätt till sina traditionella marker, inbegripet kollektivt ägande. Eftersom dessa rekommenda-

tioner inte är juridiskt bindande befinner sig emellertid samerna i ett tillstånd av fortsatt osäkerhet som inte bara gäller nuet utan också inkräktar på deras rätt till en hållbar framtid.

BERÖVANDE AV FRAMTID

I likhet med resultatet av CESC-kommitténs undersökningar var också barnrättskommitténs beslut den 7 oktober 2024 viktigt, särskilt genom att belysa den dimension av fallet som handlar om intergenerationell rättvisa. Kommittén svarade på ett yrkande inlämnat av tre systrar från Kova-Lábba sita, vilka menade att den gruvprospektering som staten godkänt kränker deras rättigheter som urfolksbarn. Särskilt hävdade de att projektet sätter deras kulturs livskraft i fara och därför kränker deras rätt att ta del av sin kultur, deras rätt till sin samiska identitet, och till en fullgod levnadsstandard med renskötsel som grund. Systrarna betonade att prospekteringen skulle äventyra kontinuiteten hos den samiska kulturen genom att avbryta den intergenerationella överföringen av kulturella praktiker och sätt att tjäna sitt levebröd. Eftersom samiska barns identitet och sätt att leva är djupt förbundna med traditionell renskötsel förklarade de också att varje hot mot denna praktik, förstärkt av mineralprospektering, underminerar deras identitet, levnadsstandard, språk och kulturarv. I sitt yrkande betonade systrarna därför behovet av att skydda de materiella grunderna för deras sätt att tjäna sitt levebröd och värna om renskötseln, eftersom en framtid utan renar skulle äventyra framtiden för deras modersmål och det samiska sättet att leva.

Som en följd av deras klagomål menade kommittén att de samiska barnens rättigheter hade blivit kränkta. Även om besluten bekräftade den intergenerationella naturen av ursprungsfolkens rätt att överföra sin kultur till framtida generationer fokuserade det mer specifikt på vikten av barns deltagande i beslut som påverkar dem, och erkände detta som en hörnsten när det gäller att skydda urfolksbarns rättigheter. Givet den finländska regeringens underlåtande att ta hänsyn till internationella människorättsprinciper vad gäller urfolks – inklusive urfolksbarns – deltagande i beviljandet av prospekteringslicenser slog kommittén fast att utfärdandet av licensen bröt mot barnkonventionen. För att förhindra framtida brott mot konventionen rekommenderade kommittén att Finland reviderar prospekteringslicensen utifrån en analys av dess konsekvenser för barns rättigheter, för att på så sätt säkerställa en genuin process i enlighet med principen om fritt och informerat förhandssamtycke i relation till Kova-Lábba sita, däribland de tre systrarna. Även om vi fortfarande inte vet hur regeringen kommer att svara har syst-rarnas skrivelse varit viktig på flera sätt. För det första har

den, tillsammans med resultatet av CESC-kommitténs undersökningar, avslöjat brister i regeringens och domstolarnas hantering av ärendet, särskilt deras underlåtenhet att skydda samernas rättigheter som urfolk. För det andra har den uppdragat gruvlagens brist på överensstämmelse med människorättsprinciper vad gäller urfolksrättigheter. Slutligen har den belyst hur mineralprospektering innebär ett allvarligt hot såväl mot samernas omedelbara välbefinnande som mot nuvarande och kommande generationers framtid, och väcker därmed djup oro över bärkraften hos deras sätt att leva och deras överlevnad som folk.

BERÖVANDE AV LIV

Samernas ifrågasättande av den prospekteringslicens som utfärdats av den finländska regeringen är alltså inte bara ett påstående om att mark har berövats dem utan ett försvar för livet självt. Eftersom samernas förhållande till marken är väsentlig både på ett materiellt och på ett andligt plan för att bevara deras kulturarv åt framtida generationer, har människorättsorgan genomgående betonat att värnandet av renskötseln och skyddandet av samisk mark från intrång är centralt för att förhindra att de utplånas som folk. Ändå försummar ofta det rättsliga maskineriet att erkänna djupet av samernas kulturella krav och fordran på överlevnad och förminskar därmed deras betydelse och reducerar deras kamp till snäva dispyter om markanvändning.

Som avslutande anmärkningar är det därför väsentligt att betänka det rättsliga systemets roll vad gäller att underlätta och legitimera folkfördrivning. Som dessa fall visar bidrar ofta den dömande makten, vars sak det är att värna om rättvisan, till fördrivandet av urfolk genom domslut som ger företräde åt statens och näringslivets intressen framom urfolkens rättigheter. Med andra ord är rättssystemet inte en neutral institution i rättvisans tjänst utan har blivit en aktivt verkande kraft för folkfördrivning, då beslut som den Högsta domstolen i Finland fattat ofta ignorerar de berörda folkens kamp, ogiltigförklarar den eller beskriver den på ett missvisande sätt.

När man ser närmare på rättsprocessen själv förbiser man ofta hur det westfaliska systemet vidmakthåller orättvisor genom dess kärninstitutioners själva verkande. Det rättsliga systemet legitimerar inte bara statens beslut utan försvagar också urfolkens representanter ekonomiskt, fysiskt och psykiskt. I sin strävan efter rättvisa tvingas ofta den målsägare som hör till ett urfolk att avleda en betydande mängd tid och resurser från urfolkens kulturella och ekonomiska praktiker, då rättsstrider kan ta år i anspråk. De skadliga konsekvenser som kostsamma och utdragna rättegångsförfaranden har är dock inga nyheter. Exempelvis har Europadomstolen fördömt Sverige för att kränka de mänskliga rättigheterna i och med den utdragna längden på rättegångsförfarandena vad gäller samernas rätt att använda privatmark för

renarnas vinterbete. Vidare har kombinationen av den överdrivna bevisbördan då det gäller att slå fast vem som historiskt sett har rätt till ett visst markområde och de höga kostnader som rättstvister för med sig länge blockerat samernas tillgång till rättvisan, både i Sverige och Finland. Ändå finns problemen kvar, som fallet jag diskuterat här visar.

Om man blickar ut ur rättssalen skulle jag vilja tillägga att själva aktiviteten att inlåta sig i rättstvister fördriver urfolk från deras sätt att leva eftersom fallen kan ta många år i anspråk. När några samiska representanter reflekterade över sina erfarenheter av rättsliga åtgärder mot Finlands regering beskrev de förhandlingarna som mentalt uttröttande, då de tog värdefull tid och energi från upprätthållandet och utvecklandet av samernas kultur och sätt att försörja sig. Sådana vittnesbörd är upplysande, eftersom de avslöjar de försätliga sätt på vilka juridiska institutioner paradoxalt nog berövar urfolk deras tid och försörjning bortom rättssalen, även om de gör anspråk på att skipa rättvisa inom sina rāmärken.

Från detta perspektiv finns det därför tillräckliga skäl att ifrågasätta grunderna för vår westfaliska rättsordning. Detta innebär dock inte att juridiska strider saknar betydelse, särskilt inte eftersom de erbjuder sätt att utmana inrotade orättvisor och kan fungera som en effektiv plattform för att medvetandegöra människor. Poängen är snarare att visa vårt juridiska systems begränsningar när det gäller att ta sig an strukturella frågor och vikten av att erkänna dessa begränsningar. I sista hand pekar dessa slutsatser på en viktig sanning: strävan efter energirättvisa kan varken begränsas endast till rättssalar eller till en förtröstan på westfalisk rättvisa. Den manar till ihärdig aktivism för att göra motstånd mot dessa institutioner och demontera de strukturer som genom fördrivning fortsätter att begränsa urfolkens självbestämmande.

Dorothee Cambou är biträdande professor i hållbarhetsvetenskap vid Juridiska fakulteten vid Helsingfors universitet. Hennes forskning berör internationell rätt och mänskliga rättigheter, med fokus på miljö- och sociala orättvisor kopplade till mark- och resursstyrning. Cambou har omfattande expertis i urfolks rättigheter, särskilt samerna. Från 2019 till 2023 var hon ordförande för det nordiska nätverket för samer och urfolksrätt. För närvarande forskar Cambou i REBOUND-projektet, vilket undersöker frågor om rättvisa i den gröna omställningen, bland annat gällande olika markanvändningsformer i norra Finland. Projektet är finansierat av Finlands strategiska forskningsråd.

TIPS PÅ VIDARELÄSNING:

The Significance of Sámi Rights: Law, Justice, and Sustainability for the Indigenous Sámi in the Nordic Countries, redigerad av Dorothee Cambou och Øyvind Ravna (London: Routledge, 2023).